

№№ 62—63 (7859—7860) ☆ 1995 сэл ман ийн 25 күнэ. Чэпинэр ☆ Сыната—292 солл, 30 харчм

ХАҒААНЫНАЛЫН МЕХАНИЗМА

Светлана СМЕРНИКОВА

«ТИЭРГЭН» ТУСКУЛУ ОЛОХХО ХАНДАХ КИЛДЭРИЭХХЭ

ДЫНЭ КЭРГЭН ТИЭРГЭНЭ ҮЧЧАТЫ ИИТИИГЭ ОРУОЛА

Өбүгэлэрбит таларгаларын тарааналары, сүннүүнүн, икин суол хайысхалаах эбит: бастаанга—дынэ кэргэн сүөһү-ас иитин, бултаан-алтаан, үлээлээн-хамсаан айы-үөлү дэлэтинтэ, иккннэ, саамай көс-миллээбэ—удьору-ыччаты таба иитин, үтүө майгылаах-сигиллээх киһини уһууан таһаары. Ол да иһин хас эмит үлэлэргэ чочууан олохторун үөрүөдүтүөн таһаарал. Айыы үөрөбүн, икин сокуоннарын-быраабылаларын, норуот педагогикатын үөс-кэллэртэр, онон ыччаттарын иитин иһин-хара өгөр-бүтүр.

Улууслут дыно «Тиэргэн» тускулу олоххо килдэрингэ ити иһинэ хайысханы эмнэ өйдөөн, эрдэттэн былааһаан оҥостуохтаахтар. Онон дынэ кэргэн тиэргэнэ оҥону иитингэ анаан хайдах олохторунуо-таарын кытта кытаастык билсэрингэ:

—Тиэргэн тунсагайдык оҥостуу ыччаты көрө эйгэбэ итэр. Өснөтүн дынэ, тэлгэһэ иһинээри ту-туулар дыһа-дыһа курдук оҥһулулубут, дынэ иһ-тэс өртүлэргэ чочуулан киэргэтиллибит, уһаайбаа мас, сиоһон, оҕуруот аһын арааһа олордубут буол-лаһына, оҕоҕо кыратыттан көрөн көрөһөн, ха-рыстыыр, талтыыр, дуобулар, байэте ону өгөрөсөр, айар чүөгүтө саадыр. Онон иһин дууһалаах, сырдык-ыраас иһинилээх, айар таһааннаах иһин үүнэн тахсыа.

—Тиэргэн оҥону кыра сааһыттан бэрээдэнтээх, хомуллуулаах буоларга итэр суолталаах. Ол иһин дынэ кэргэн тиэргэнин бары тутуулары орун-онугар, туһанарга, сылдыарга табыгастаахтык аттары-дан оҥһулулубут, хомуллубут, харалыбыт буолат-лара эрэйиллэр. Итинтэн атын түбэлтэбэ оҕо ды-лиһэй, дылыбаа, олоххо да, дынэбэ да болломтото суох буола улаатар куттала үөскүүн сөн.

—Тиэргэн оҥону, ыччаты үлээ-хамнааска, биллэ-тө-көрүүгэ уһулар иһиннэн, оскуоланан буолуох-таах. Дынэ кэргэн тэринэр бары хаһаайыстыбата: сүөһүтэ-аһа, кыыла-көтөрө, оҕуруота биер уһаайба-ба түмүлэр. Ол хаһаайыстыба үлэһиттэрингэ дынэ кэргэн бары иһиннэрэ—оҕотуттан кырдыаһыгар тийэ дынэ буолаллар. Оҕо бэйэтин кыаһа туттар буолла да, иһин кыаһар сөн түбөһөр үлээ-гарды-бытынан барыахха. Улаатан иһэрин аайы хаһа-айыстыба бары салаатын үлэтигэр-хамнаһыгар улам тардан, итэриэтирэттэн иһнэххэ. Ол оҕоҕо олус үгүһү биэрэр:

Оҕо билиитин-көрүүтүн көнөтөр, тылын саппа-һын байытар. Оҕо сүөһүнү, дынэ кымын-көтөрүн, үүнээһин көрө-хараһа сылдьан үгүһү билэр. Хо-лобур, ынах-сылгы сүөһү дүүһүннэрин, саластары-наа ааттарын-суолларын араарар буолар.

Оҕо үлэ араас ымыатын, сатабылын билсэр, ол-лата, үлэни-хамнаһы хайдах чэпчэтэри, кудумсу-тары, хайдах тыһаахха үгүһү ылары толкуйдаан тобу-лан таһаарарга үөрөнөр.

Үлэни, үлэ киһитин ытыктырга, сылаалдырга итэр.

Тиэргэн үлэтигэр-хамнаһыгар кыттыг оҥону кы-ратыттан иһэ айылбаа, иһин бааһыгар-дуолугар харыстабыллаахтык сыһыаннаһарга, айылганы ба-рытыһар өйгө-санаага итэр.

Тиэргэн үлэтигэр-хамнаһа оҕо-улааттарын хантэм-иһин таларыгар көмөлөсөр, эрдэттэн бэйэлэртэр сөн-төөх идэбэ боллоһоннорун хааччылар.

Тиэргэн иһигэр-таһыгар биергэ үлээһинтэн оҕоҕо кыратыттан коллективизм, бэйэ-бэйэни ытык-таһыы, иһин тутуу өйө-санаата итэр. Оҕо кыра-тыттан иһэ-аһа ымаһылаах үлэтигэр-хамнаһын, са-табылын-дьоһурун көрөр, аһа-эбэ муударай сүбөти-дэмэтин билэр, биергэ төрөөбүт убайын-эдьийин көмөтүн ылар. Бары кыттыһан үлээлэтэххэ туох барыта ымаалар дынэ өйдүү улаатар.

Оҕоҕо харыстаныһа буолуу, иһинилээһин өйө-санаата эмнэ бу төрөөбүт тиэргэнттэн үөскүүр. Ас-танас хантан төбө сыраһа-хараһа, түбүгүнэн кэлэрин билэр. Ол иһин мэнэ дэлэйдик ыһар-тө-бөр, талбытыла дьонуттан көрдүүр, модьуйсар са-наата суох, ол онугар сүбэлэһи, былаһаан тут-тар буола улаатыа.

Тиэргэн үлэтигэр оҥону араас түптэри кыдыска кыттарган биллэһэ. Үлэ-хамнас иһингэ, эбэһи-наһа оҕо иллэн оҕһуһуһа ылар, онон халтэй сылдыарган, уулуссага, онно-манна баран куһаҕа-на умһанарган араҥаччылар.

Төрөһүт бэйэтигэр тиэргэнтээх, хаһаайыстыбалаах буолуута, ону өйдөөхтүк тэрининтэ оҕотугар, ычча-гыгар төһөлөөх үгүс үтүө хаачыстыбаны иһигэрэри-иһиннэ үлэ эһилииттэртэн көрдүбүт. Онон тиэргэн аһардас дэлэй аһы-үөлү биэрээччи курдук көрүлүбүт, ордук суолталаага оҥону, ыччаты таба иитингэ баарын хас биердин төрөһүт өйдүүрэ наада.

—Тиэргэн кыһын кыстын, уоту уолуу иһингэ эмнэ улахан оруоллаах, суолталаах: кыс оҕо эбэ-тин, иһэтин, эдьийин тастарыгар сылдьан үлэлэри-гэр, дьарыктарыгар кыттан, наһа дынэ хаһаайкага, мал иһэтигэр буоларга уһуулар. Оттон уот оҕо эһэ-тин, аратын, убайын үлэлэрин, дьарыктарын билсэр. Онон дынэ кэргэн баһылыга буоларга кыратыттан уһуулар.

—Тиэргэн оҥону уруурбаһы-аймаһыгары, ыла-һаһы-дьонноһуу курдук өбүгэ сабаһтан үтүө үтэ-тэргэ итэр.

Иһини ыччат, бэл бэйни колүөнэ дынэ, уруу-ларбытын-аймаһыгарытын ыраахха дьэри ырытан билбэһит, ол иһин аймаһыгар-саһаһыт. Оттон өбү-гэлэрбит араас суол аймаһтарын аһа билэр, айма-һаһар эбиттэр. Ол иһин халык иһэ-аһа уустардаах эһилэр Хардарыта көмөлөһүлэлэрэ, өйөһөллөрө-убаһалара—ол олохторун чэпчэтэрэ. Онуоха тиэ-рэгэннэн олоһуу уопсай дынэтээдэр табыгастаах усу-луобуйаны хааччылар.

Тиэргэннэн олоһуу дынэ кэргэн кырдыаһастары-гар ытыһабыл, сүгүрүһүү, харыстаһын өйүн-санаа-тын итэр, онтон сиктэрин бары кырдыаһастарга болломтолоох, кыһамнылаах, ытыһабыллаах сы-һыаны үөскөтөр. «Кырдыаһастан сүбэти, эдэртэн эйэтин ыл» дынэ өс хоһооно иһиннэн буолар. Оҕо хараһар иһэ-аһа, убай-эдьийи эһэбэ, эбэбэ сүгүрүһөр сыһыаннара көстөр. Онон кырдыаһаста бастын оло-бу биерин, ас үрдүн охторторуу, иһин быһа хаа-пат, тылын быһа түсүт буолуу үтэстэрин тутуһа

улаатар кыахтар. Онон сылтаан бары аһа саас-төөххэ сыһын быраабылаларын тутуһуу таһар.

Түөлбөнөн чутас ыаллары кытта хардарыта сыл-дыһы, сыһыалаһы биергэ атаары, күндүлэһи-маһылаһы кыаһа үөскүүр—бэйэ аһа-үөлэ, дынэ-уота овуоһа сөн кыаһы биэрэр. Биллэһи иһинилэ-к-тэргэ түөлбөнөн (зонанан) үлээбэ оҕолору күүскэ тар-дар көдүүтэтэх буолуо.

—Тиэргэн ыччаты төрөөбүт сир-уоту, дынун-сэргэтин аһар-саныыр, хардарыта билсир, наада тирээтэһинэ көмөлөһөр үтүө санааны итэр.

—Тиэргэн ыччаты өбүгэлэр араас үчүгэй үгэстэ-ритэр тардар, итэр эмнэ суолталаах. Холобур, аһыаһы, урууну, араас малаһыһыгары сир-туому тутуһан түөлбөнөн тэрийи оҕо норуотун культура-тын билсэритэр, майгыта-сигилтэ олохторугар төһөлөөх үгүһү биэрээдэр.

—Тиэргэнтэн оҕо, ыччат араас дьобурга уһу-луон, үөрөһүн сөн. Оҕо дынун кытта сылдьан тиэ-ргэн иһигэр-таһыгар саһалаан малаһыһыгар, быраа-һыһыһыгар тэрийсэ-кыттыһан искусство араас көрүгүн баһыһыр: ылаһыр-туоһар, үгүһүлүүр эбэ-тэр айылга матырыаалларыттан уһанар, симэһи өгөрөсөр, киэргэтэр уо.д.а.

—Тиэргэн оҕо чэгэн-чэбди буола улаатарын хааччылар. Баанһык, дүһ, доруобуйага туһалаах үүнээһилэри олоһуу, спорттаны мунуу, пюнда-на—онуоһа сөнөөх усулуобуйа, Сахалык хааһыска, хабылык, тыһаһа, күүһүлүүр курдук остуол оон-иһуулар оҕо өйүн, толкуйдуур дьобурун сайынна-ралларын таһынан тарбаһын, бөлөһөгүн эрийэл-лэр. Сүүрүүлөөх-көтүүлөөх, сүһүбү тэһитэр, күүһү-уоту холоһор иһин-атах оонһууларын түөлбөнөн кытар иһинтэн уопсай мнэстэни тэрийэри эмнэ толкуйдуохха сөн.

Дынэ кэргэн тиэргэнэ оҥону, ыччаты итэр, са-һыһыһар кыаһа дьэһин өйдөөн, онно сөнөөх усу-луобуйаны тэрийэри толкуйдуохтаах.

«Тиэргэн» тускулу олоххо килдэрингэ анаан үлэ-дир улуустааһы, нэһиликтэрдээһи сүрүннүүр ээ-биэттэр саха национальнай оскуолатын концепцията, «Эрээһи» программа, «Тиэргэн» тускул оҥону, ыч-чаты иһингэ туһаламмыт өрүттэри бэйэни билэн, ырытан туран, нэһиликтэһэбэ өйдөтөр үлэни утум-наахтык, кэлимник ыһаалара эрийиллэр.

Онуоһа улуус, нэһиликтэр бары кыахтарын тү-мөн туһаннаахха. Бөһөт, радио, телевидение хабар эйгэһин эмнэ тардыахха. Культура дыһэлэрин, түөл-бөнөн үлэни-хамнаһы сэргэһиттэн, ирдэһи күүскэ туруоруохха. Эһин түмүсүлэри, кулуһтары тэри-һнэххэ Холобур, бу агитациялыр үлэлэргэ «Кыр-дыаһастан сүбэтин», «Эдэрдэртэн эһилэр» дынэ эдэр ыаллар, ыччаттар түмүсүлэрин, иһин таһынан «Өбүгэ үгэһэ» дынэ норуот педагогикатын кулуубун курдугу эмнэ тэрийи боруобалыахха баара.

Тиэргэн иһигэр ыһаһылар итэр үлэни салгыыр, утумнуур туһуттан бөһөкөттэрдээһи уһуһааннар, оскуолалар итэр үлэлэрин ыччаты кытта ситиминир суол-иһин булар туһунан сүрүннүүр эһиэт эмнэ толкуйдаан-тобулан көрүүх этэ.

Татьяна КОНОНОВА,
педагогическай үлэ ветерана.

РЕДАКЦИЯ
ПОЧТАТЫТТАН

ЧУРАПЧЫЛАР, ТУОХ ДИИГИТ?

Аһа дойду сэринтин иһиннэ алаастарга, сайы-лыктарга олоһор Чурапы дыно бары титтик, хо-тон таһын—сүөһү тохтуур сирин «тиэргэнэ» диһил-лэрэ, онно түптэһиллэрэ. «Тиэргэнгэ түптэ бу-руота уһаарыада» диһиллэрэ. Ону билиһини саха-лар, 1994 с. тахсыбыт «Быһаарыаһаах тылдьык-ка» эмнэ, тиэргэн «олорор дынэ таба» диһиллэр. Урунку Чурапы сахалара дынэ таһын «тэлгэһэ» диһиллэрэ. Ону тылдьыкка «тэлгэһэ дынэ сүөһү аһыһар, от тэлгэтэр сир» диһиллэр. Оттон сүөһү аһыһар сирин чурапчылар «дал» диһи буолаллара, Тылдьыкка ону «хотон таһыгар сүөһүлү хаһыан аһатар сир» диһиллэр.

Билигин чурапчылар «Тиэргэн» дынэ дынэ кэр-гэн сайыһыһар тускулу ыһыһан күүскэ үлэһин сылдыаллар. Онон урунку Чурапы сахалара «тиэ-ргэн», «тэлгэһэ» дынэ тыллари сыһа, эрийэ тут-талаара эбитэ буолуо дуо? Оттон, эмнэ санаабыр, дыннээх уу сахалык тыл Чурапы. Тааһта дынун тыллара буолуохтаах этэ. Билигин саһабыт тылан тыһа бүлүүлүү хайысхалаһа дынэ. Холобур, нэ-һиликтэри онугар кэлээһин-бараһын, өгөрүү он-угар өгөрөөһүн, суруһуу онугар суруһаһын дынэ курдук бэчээттэнэр дараһы, саһарылар да-һаны. Ол төһө сөн эбитэ буолла? Мин «тиэргэн», «тэлгэһэ», о.д.а. тыллар сыһа-халты быһаарыл-

лыһыттар диһирбэр үгүс иһин сөбүлэһэр буоллаһы-на, тылдьыт дыннээх тахсытыһар көнөрүү өгө-рөгө этин килдэриэххэ баар этэ. Уу сахалык тылдьыт, саһабыт кыһиллэрингэр аһаһыт буолла-хтыһа, сотору саһа тыла, саһата «иһаа аһыһы-лыһа» баран муомулар, ымадан буолар кутталлаах курдук көрөбүт.

«Тиэргэн», «тэлгэһэ» дынэ тыллар урунку сайы-лыһыгар кытта ситимнээхтэр. Билигин сахалар «сайылык» дынэ тылы ситэ билбэттэр, өйдөөбөттөр курдук. Наһа «алаас» да «алаас» айдаһнаахтар. Дыннээх саһа киһитин үтүө өйдөбүлэ сайылыһтан саһыллан таһара. Төһө да аһаас олох сүннүүн бы-һаардар, кыһыһы тыһыһа, хараһа, хаарга хаһытаран олоһор сир буолан, сайылык курдук нэ-һиллээх, кэра өйдөбүллэри биэрбэт этэ.

Аһы иһин санааһа спорна сыһыһааһа. Сэрин иһиннэ Чурапыга оройуон, нэһиликэ иһыһаһы-гар, дынэ дыһа-уоһа да түмөс түстэхтэриннэ, быт тардыһыһыһар күрөһтэһэр буолаллара. Онно ыла-һыһааһтар улахан тык хайдаһаллара, уос поһоһор юһуһуллэрэ. Холобур, Мэхээлэ Догдоһоһот, Баһыһа Сиплэһот, Баһыһа Сиплэһот, Баһыһа Сиплэһот, Баһыһа Сиплэһот—Наһыһа курдук дынэ хас нэһиликэ, түөлбэ аһы-былалара. Быт тардыһыһыһар аһардас күүс эра буолбатта, техника, реакция эһэһи быһаараллар.

Быһы иһингэ эрийбэһи эра, көнөрү аһар бэһэ-чэһэ, иһилэр уоһа сүүрэн, мөһсөн тардар көһүл-лэнэрэ. Билигин мас тардыһыһыһар маһы эрийи, иһин-таһын билдэһыһи эһирэ элбэх. Онон быт тардыһыһыһар күрөһтэһиһи килдэрэр сөн этэ.

Маһы таһыһан күрөһтэһиһи кыһыһааһыһары на-һарааһыһа бастаһы мнэстэни ылбыт киһини ортоһу мнэстэһа туруорары сыһыһаан аһаһыт. Чемпион иһин, үтүс мнэстэһаһтар үһтэллэриннэ саһаһи үрдүнү хаһаан таһара сөн этэ. Ити аһи дойду үрдүнэн олохсуйбут үгэһи көһи курдук кө-рүлүбөннө, тупсарыһы, сайыһыһары быһыһыһаан сыһаһаан наада. Ону чурапчылар саһалаһыһы-һара (быт тардыһыһыһа эмнэ) хайыһаһах суол эра буолуох этэ.

Иһин ОКОШНИКОВ—Хочуон.

Эбэрдэлибит!

Ыһыһабыллаах үлэһипитин Юрий Николаевич ЕВГРАФОВЫ 50 саһыһа туһалар үөрүүлээх күнүгүнэн иһини эһирдэһиһит. Баһараһыт уһуһаах-быһаһаах уһун олоһу, саһа алмаһыһыһа ыһаһаах доруобуйаны, үлэһэр өссө да элбэх ситиһиниһи, дыһу-соргуһу.

Дынэ уот, коммунальнай хаһаайыһыһа холбоһугун коллектива.

ОБОЛОР КЫАНЫ 50 СЫЛЫГАР АНАММЫТ СУРУГУНАН АИАР, ҮЛЭЛЭРИТТӨН

Улус оскуолалары үөрэнээччилэри Кэбээйи 50 сылыгар аһамыт суругунан айар үлэлэрин көрүү түмүктөнө. Онно 14 оскуолаттан 32 эбө кытына. Айар үлэ икки көрүнгө арарынан көрүлүнэ. Бастагытыгар—сөрчү ыар сыктарыа түбүнэп көп-сөөннөр, дьүһүбүүлэр, иккиннэгэр—ахтыыга олобуур-бүт суруйуулар. Жүрү маһнайтгы бөлөххө I мнэс-тэнэ Чурапчы орто оскуолатын XI кылааһын үөрэ-нээччигэ Надя Борисовада биэрде. Хаты-ды оскуолатын XI кылааһын үөрэ-нээччигэ Грүня Колесова уонна спортивнай интер-нат оскуолада IX кылааска үөрэнэр Дуяа Носва би-ригистэх мнэстэлэргэ тигистилэр. Иккис бөлөх кы-һылаахтарынан Галина Гоморова (Аладар, X кы-лаас), Тани Андросова (Арыстаах, XI кылаас), Сар-даана Борисова (Хатыды, XI кылаас) заттаннылар.

Бүгүн кыыллар ити үлэлэригэ биллиниһэрэбит.

КӨТӨБҮЛЛҮБЭТЭХ

1942 сыл Сайын Ийа дөйдүбүтүгэр немецкэй фашистар ыаһыаан кыһирбытэра иэниэ сыла. Сааһа сириг айгыр-сидик айыллата барахсап дьолдоох сорсудуах сааһаан сайыны дьолутар-сартотигар ууһууу тоһуубута. Иэниг-иэһиэни Саха сириг соррох уһугар, сэрин буола турарын маһдыаситтин, сир-дойду кууһуунаан суугуунаабыта. Арай Оһуөһө өрүс илгн эһэрэгэр сытар тоһуу-иэһи тоһуу төмтөрдөөх Чурапчы бу быһаһтан көрө иэһиһиһи. Ылар өһуу-сүүу тыһыһа нөһсүгэр сүтэн сыһыһа.

Улаата биллибэг улуу халлаанга тамлах уу түслэбэга. Сандал хүн кытара кылыстыа, бөир бө-
хыттарас быллат буелүү турбатага. Сүүрэн илэр
атыр сизинини, айыга үөрэ өрө түллэгини эрү-
күйөрэ. Алааһы, сыйыны сизе тхага юмрбэт.
Хары буорга онкоошор сөрүүн утахтаах, инчөбөй
сидистээх ада от быкпатага. Сир-дойду, киһи ха-
тырбыт уоһунуу, хайыта барбыта. Күөллэр, үрөх-
тэр уоланнар, онкулара эрэ онгойон хаалдыттары,
«Куһаан ханылытаах» дииллэр. Өрт уота күүскэ
турбута. Ити сайын атырдыах айыгар Чурачча
колхозтарын нөһүүгэ мытар туһууан сурах кэлби-
ти.

Күнөөсү өтүрдөн сафана күн халлаантан халты
тарбатан арбаа садахха түнөн тын ызарды ту-
шайлан көбүннө. Хатыг чарал наыйан, соннуу
ран олох ыраады саныс турарта дылыта...

Бу Арыгылаах «Сага олох» нолхоһун Барайын үрөдэ ага. Улахан суол төрдүгэр ага туһаан тыа-ба өрө хабылда түспүтэ. Нэһиллэн суруксута уранныынтаах сиэр атынан көтүтэн кэлбитэ. Барда

Сэрим, сүт, кураан сыллара
Алаас ыялларын айманыытара.
Аахайбет быһыы-майгы хобдох уураахтара
Алаба дыһаларыттан кинилэри кыйдаабыттара.

Михаил ФИЛИППОВ.

Көһөрүү... Бу тыл роһа да кылгаһын иһин, бийиги эһэлэрбит, эһэлэрбит тайыс дымлаларын сана тар. Бу тылы кытта өлүү-сүтүү, харах, уута энгэр-дөспөтө. Көһөрүү бу бийиги улууспут арэ алдьар-хайа буолбатах, бу бүтүн саха коруогун трагедията. Иһитинварэн-биллэрен иһин кэмэ калэн, бийиги улууэ уоттаах сөрөнгө тыһымчылтан таһса кийэни сүтэр-бит буоллахпытэна, көһөрүү түмүгэр өһөөбөр икки төгүдтөн ордук иһин албүтүн биллибит.

Саха сирийн историйн бичир «хара изгил» үерэ-
тэргэ ачаалах бичлэхэ, Хатылыга, музей савласта
үлэтин. Мин бичир нун, көһөрүү туһунан өссө ди-
ригичик билсээри, музейга киирдим. Миниги дирек-
тор, Российскай Федерация үтүөлэх учуутала Д. Н.
Чембуртов үерэ көрүстэ. Икки илгил көһөрүүгэ
ачаалах савласта киллэрдэ. Онно туһар мал-сав,
экспонаттар киирбит иккيني очмотообу кээниин тик-
сиппинээрэллэр. Дмитрий Павлович хас биридин эк-
спонат туһунан сүһүнни көспүр.

1942 снлаазаы нарга обкомун уураада сымбатын нутуртөрээрн ашаан-минзэн үлэлээбит үтүүлэх дьон хаартыскадара мламзыстар. Күнндэр бу бааллар: Захаров Афанасий Данилович, Ефимов Гаврил Дмитриевич, Коркин Егор Прокодьевич, Собакин Семен Алексеевич, Флегентов Прокопий Петрович, Оконешников Иван Петрович.

Мин ичинээр — «Көхөрүү» панорама... Нөмүс уу-
руктан, төрөөбүт төрүт буортан, төгүрүк алааста
арахсын хараастылыах хартымната... Мин бу кэмгэ
музейга буолбакка, хомурахтаах хоту дойдута көбөн
иһэр дьөнү жытта баар, эппинэн-хааммынан кинилэр
саныыр санааларын, иэйэр иэйимэлэрин үллэстэр
турдукпун. «Тус хоту баар динилэр баай-дуол олох,
оригинал көлүөнэллүү аны саас, эн Көрсөөр дьоннор-
нуу илээб күөх үйгүөн» днөн эрдэ санаалаах мин

ийн халдварыг турар сыбагтаах үлэхэн бала-
ганга өтөр була-була тугастаадыг малары ниг-
рэн муннахтайр өгцээр, Суржусут ол балаганга
дьону түмээ, Чурапчы дьону сүт буолбутунан Ву-
дунга, Өдигээнгээ, Кэбээнгээ көһөрүллэн тийсэн
балыкка үлэллэхтэхтэрин туһунан соһуччу дьаһа-
ам нһитиннэрбитэ. Оязо нэс дьонун ас-танас, сы-
лаас дьээ-уот куутэрин эрэннэрбитэ. Ийм биригээ-
һи билиммэтэх эстөөххө нөмөлөөрүүн кэриэтэ кө-
рүлүөхтээрин эппитэ хомунарга үс нүүн бээрбитэ.

Барааны малларыгар бычыта суох халлаанга этинг эппитинин буолбута. Дьон-сэргэ, көмүс-көлө-харысхала суох буолан, карах уутунан сууга олоҕ-бута. Тайахха төбөтөрө сымдыар кырдыаастар уос-тан эрэр диринг чүөмчэ харахтара өтө көрбүттөрө буолуо омсумунаах өрүс тымныы салгыһыгар овуу-таран өлөн-сүтөн, көмүс унуохтара нөтөүлүбөк-кө, алтан унуохтара арааастамыанка, утуулар та-

НӨМҮС УНГУОХТАР

настарыгар сууланын хайа тэллэгэр уурулдуохтарын, төрөөбүт төрүт буордарыгар аны хайан даваны үгтэннмэхтэриг.

Холбогцаахтар малларын-салларын хөмүүмүттара. Ниялини-үсүүтү мал буолан дүүхүүр тэлиэгэбэ ыттыспыттара. Тэлиэгэ көлүөнэтэ айаннаатахха пыкыныырыс аһин кырдыаастар ынах саабынан сүнуохтуур этилэр. Маннын тэринэн оностоог айалга турумүттара. Одо төрөгөн, сүөһү ниттан, мал буолал олорон, төрөөбүт-үөскэбит алааста, арахсар ыарахан суол этэ. Хайдах сиргэ-уолба, дьолто-сэргэбэ тийиалларин билбэттара. Ол гынан баран, көһөрүүт тот олодуан, дьолунал тосхойбо, тун сүрэхтэринэн сэрэбиллэрэ. Алаастарын аржа саадытар тийлэ кэнилэрин хайынан, харахтарыт уутун ытыстарын тилэбинэн сотто-сотто, сөмгүрөн турбуттара. Сир-дойду оргуу ичигэттэн ыдыта...

Вестөөх биэргэрг тийһэн аһагас халлаан аянныгар борохуот кэтэһэн уонча хоммуттара. Курдаттыы үрэр күһүмүгү тыалтан хордойон сыгыһынах тадаа аһыгар кутаа оттодлоро, ботуонка түгээр хаалбыт ойуоларын сыасым курдук синаллара. Өлүү-сүтүү элбээн испитэ.

Дэ, онгон кэмнээ-кэнээдэс борохуот кэлэн, баар-сатыгар дьоннору-сүөхүлэри бииргэ тийэн тус хоту устан будулуһа гурбута. Сүөхүлэр ыга сымсан тураллара, ачыктаан истэрэ-үөстэрэ кычтаан, састарин унучуһа дыргыһан көстөрө. Айаныһыттар аара тохтоон олбүт дьоннорун утууар таяастарытар суулаан кумахха көмө-көмө даһаллара. Ол курдук сыккырыыр тыһынара эрө, олбөт бөтөрөз өр-

АХТАН, САНААН ААНЫАҢЫН

дынум төрөөбүт Бабабаларыттан арахсаллар.

[illegible]

Бү түүнтээ сир халлаан бүтүүнүү, дон эрэйш-
кыбалдатын үлэстэбэнтин, иһиһбит, Балазан иһи-
наабы кураас күүн Халдзаанта сибилигин хаардыах
курдун хара былыттар усталаар, сир-дойду кураан-
тан хайыта хатан барыарбыт, от-мас хахсаат тээл-
тан аймаммытты хамсыыр, Көтөр-сүүрэр көстүбөт.
Күн былыт бэыһынан албөөдүйкөн нөстөр. Оо, тобо
куһагданы, тымныытай, кураһай! Сүөһү айманы-
та, оҕо дьахтар ытаабына...—барыта нэдээн нэни-
гиһбэнтин, алдьархай ааннаабытын түүһүтэ.

Омуннаах дьаһалынан үс хомук иһинэн онгоһуллубут мас таликэлэр кыыкырданан-хоохурданан, аата, бытааннарын. Кедэ тийбэт буолан, илүдлүбүт ынах көрөрү да чэбэскигин! Айаһтара далан түһэн үһүкүр!

Эдэргээн ийг өрбөххө суудамын, тымнылан тымна кылдаабыт кыракий өбөтүн түөбүгэр сыһыары тутан иризэр-салаахтыыр. Тоохоно кырдыабыт, тус-саччык обонньор сылаалаах айантан мараабыт ата-бын нэһинилэ соһон нүксүйөн илээхтөөр...

Бу көдөхсү барытын салайан илдьэ баран иһэр эдэргээн кыысчаан тусхотун да толлубат, ниникит эрэдлээх. Оччолорго баара-суоһа сүүрбөтэ этэ. Кинини кытары эдэр-чэргээн эр киһи аргыстаспыт. Бу — төһүү көмөлөөсчүтө.

түнэн сымдын, тийнхэтээх сирдэргэр тикснот-
тэра Манга эрэннэрбиттэрин курдук ас-танас,
сыллаас дың-уот суохтар этэ. Арай уһун улахан ба-
лаһан баарытар хас да ыал биһигэ олороро. Бу
курдук Бараһы олохтоохторо Ибэйи оройуонун
Хатырык Хомо, Сынты, Чинэнэ сирдэргэр сии
олохсуйан барбыттара.

Баликчынн Үдлэхэн күөллэрин кытыта кута курдун иһини тэрдара, тулатыгар титиряктыгы сун, хойуу хонустаада. Бастан ыыматын ыбат буоланиар, балигы сатаан ыбат этилэр. Нуорма-тын төлөрботоххуна—ас ыбаккын. Бу курдук, хор-гуйуу, өлүү-сүгүү сағаламмыта, Бас субатын кыр-баан ууга буһаран сииллэрэ, Сыманы эмнэ сым-тан өлөнөөллөрө, Өлбүт дыону тымытыта таһырды-таһааран кыстан иһэллэрэ. Барыларын биһр ин-нэ гүөх да маһа-ото суох көмөлдөрө. Барбыт дыо-тон үгүстөрү хоргуһан, тоһон өлбүттэрэ.

Ол үрдүнөн баймактаахын былаанын толороллоро, Көөн нэлбит кыһыннарын туораан, сорох сөнгөлдөөх өртүлөрө төннүбүттэрэ. Ити сайынтан ыла онг дымлаар эргийбиттэрэ. Онтон 1943 сыл бүтүүтэ, 1944 сыл сабаланыта тыһыннах ордубуттар дойдуларын буорун булбуттара. Баара-суога тобус майы тулуубанна, эстэн-быстан нэлбиттэрэ. Ити нэл устатынар республика салалтата дойдуларыгар слорордуу дыһайан, көмөлөһөх тирэх буолбута буоллар, наннык улахан алдьархай тахсыа этэ дуо?

Үнэ-саас тухары Чурапчы улууһун олохтоохтору-
гар буолбатах иэдээн. Төнөдөөх албах обо-уруу
үөскүүр, олох салҕанар дьылҕата быстыбыта буо-
луой. Атын сиргэ, туора дьонго көй ийдээн сыр-
дык тыаһынарын, олохторун ситимин быста? Ман-
ык нэр дьылҕаламмыттарыгар, ама, төрөөбүт
дойдулара буруйдаах үһү дуо? Оо, суох! Сахалар
алаастарын халдьаайытыгар көмүллээлэр буолбаат.
Оттон Чурапчым дьоно туох буруйдарын иһин кө-
мүс угуохтара көтөҕүллүбөннэ, алтан угуохтара
аранастаммаһа, биһир кириэс мас анньыллыбакка,
үөһ-көйүүр аһылыгар кубулуйан сирэ кытта сир
буоллулар. Үрдүнү былаастар дьон олобун, дьыл-
батын чөлөкүтүк быһаарыыларыттан, көтүмэхтин
сыһыаннаһыаларыттан маанык аана суох алдьар-
хай тахсыбыта.

Билэтин номох курдук дьон көпсиддэр: Дьолуускай, Нам аһынан өрүбүтэ Устан ааспыттарын көнниттэн хойукка диэри Өлүөнэ эбэ үрдүнэн ытаһар-айманар сэгэлэрэ эгиллэн иһиддэрэ үһү. Ити элбэх юһи олоҕо быстарын сибикиһэ этэ.

Надя БОРИСОВА.

Дэа бу курдук айаннаан Бэстэох кырылас кумах
нытыдын буладлар. Бити дьомкут борохуот кэлэрин
кэһөн митан ордук аһаас халлаан анныгар оло-
ролдор. Сакнырыы тохтор хаартан-самыртан хахха-
ланар, улуу өрүс уоранымтан саһар-куотар сир
суох. Олүү-сүтүү садаланар, хабыр дьаһал хабылыга
буолбут дьон сору-мунгу көрөлдөр.

Хоту дайду да хабараа тымчаанан көрсүбүтэ. Эппиттария курдук, нинизэри ытыс үрдүгэр түһэр-бэтэхтэрэ. Дыа-уот гэринин, балык үлэтигэр умса түһүү... Манна кыыс председателинэн аманар, ар киһи суотчут буолар, Омунаахтык дыһал ылынта-рын курдук уураахтарын түргэнник оһулбэтэхтэрэ. Хоргуйуу, оһуу-сүтүү элбээбитэ. Кыайан хараллы-батах оһбүт дыһа кыс мас буолан кыстаммытара...

Төхөөлөх талаан комүллүбүтэ, умүллүбүтэ буолуй? Ол биэр туохута—поэт Дмитрий Васильев. Оччолорго кыракий уолчаан дьону кытары балыктааһа сылдьан чардаанча түспүт. Биэр кыракий сыһына туттунуу хаамаар дьовурун бысыһат. Ол эрэри босхонноон хаалбыт Дмитрий Васильев уостан түспөт ырыа буолбут хойбоннору айар. Сөртөххэй поэт буола үүммүтэ. Олоххо тардыһым ити курдук күүстээх эбит. Оттон били эдэр кыыстаах уолбут байбэйэлэрин сөбүлөһөн, дойдуларыгар этэнгэ, төннөн уон оёнуу төрөтөн, улаатыннарар ытык-мааны ыад буолбуттара. Оччолорго биэртэн-биэр үчүтэй дьон буола улаанпыттара. Мин күн-күбөй ийэм Елена Петровна—иннилэр тохусе оччолорго

Бу мин эбэм Едена Гаврилевна уонна эһэм Петр Сергеевич Соловьевтар тустарынан суруйдум. Эбэм билигин пенсияонерка, оттон эһэм 1993 сыллаахха ылдьан олбута. Кини саха народнай суруйааччыта Белог Боотур биригэ төрөөбүт быраата, улуу Ойуунускай түгүрү этэ. Элбэи баара, кини билимэлээбэ. Манньа Чуралчылары көһөрүү хаа биридии ылыа хабырдыа хаарыйбыта. Мин эбэлгэх эһэм тыылга байаларын чөһүннөй, дьуккүөрдөөх үлэлэринэн. Улуу Кыайымын чулабатыспаттара, билигин дьоллоох олох туругар нылээттарын киллэрсинбитэрэ дьэн кини туттабын.

Груня КОЛЕСОВА

1. *Содержание*
 2. *Введение*
 3. *Глава I. Общие сведения о...*
 4. *Глава II. Описание...*
 5. *Глава III. Результаты...*
 6. *Глава IV. Заключение...*
 7. *Список литературы*
 8. *Приложения*
 9. *Индекс*
 10. *Сведения об авторе*

Павел Степанов

МАХТАНАВЫТ

Мугудай кырдыаас олохтоого, хоту көһөрүлүү кыттылаада, ийбэлит, тулаах ПРОТОДЬЯКОНОВ Николай Кириллович ырахан ыарымга ыадыан сытар кэмигэр амтабит олохтоо. Балыһа амарах дууһалаах, үтүө санаалаах бары үлэһиттэригэр, араачтарга Т. Я. Неустроевада, А. Н. Макаровада уонна олохун тийэх күннэрин чапчатыспит бары табаарыстарыгар, Мугудайдаагы «Саах» табаарыстыба салайааччыларыгар А. Г. Перминовка, К. Н. Жирковка, норуот эмчитигэр С. Хомановада, тийэх суолутар атаармалларыгар көмөлөспүт бар дьоммутугар, нэһилиэк дьаһалтатыгар, ытыгар, доборугар П. П. Толстоухонка махталбытын тирдэбит. Барысытыгар бары үчүтэин барабыт.

Аймахтара ОКОНЕШНИКОВТАР.

БИЛЭРНИЛЭР

Чурапчы сэлэниэтигэр Мурун Тыбыһыа уонна интернат-оскуола тохтордоругар олороччуларга төлөбүрэ суох ынады искусствоннайдык сизмалааһынга өтө оһоһуллар. Сайаалланы 22-183 телефонна эбатар Нерюнтринская уул. 21 №-гэр кэлэн биэрэбит.

Тыа хаһаайыстыбатын управлениета.

х х х

Ыам ыйын 25 күнүттэн күнүс 7 чаастан Чурапчы сэлэниэтигэр «Чурапчыагрострой» АО кудуубутар «А» уонна «В» категорияларга водителлэри бэлэмниир кылгас бодьохтоох курс аһылар. Үөрэниин бадалахтар кэлэрэтигэр.

ОСТО.

КӨРСҮҮҮГЭ ЫҢЫРАВЫТ

Однууун Бабаатыттан төрүттэх бары дьоннору бэс ыйын 12 күнүгэр Улуу Кыайы 50 сылыгар аанаммыт көлүөнэлэр көрсүүлэригэр ытырабыт. Булар сирэ — Ханчы Толоно.

Манньа телефоннарга билсэххэтин сөп: 24-386, 24-342, 24-343, 24-381, 24-332.

Төрүтэр бодох.

АТЫЛЫБЫТ

Оһуоох пленкада түһэрэр «Кодак-275» полуавто-мат фотоаппаратын. Сыйаата — 245 тый содк. Фотоаппаратын эмнэ атыллыбыт.

Адырыспыт: Чурапчы сэл. Ленин уул. 37 №-ра, 4 кв. Тел. 21-681.

х х х

1993 снллаагы, 20 тый, ки сүүрбүт УАЗ бортовой автомашинаны. Туруга үчүтэй. Тел. 23-319 (Сыладе).

КӨННӨРҮҮ

Хаһыат ааспыт нүөмэринэр Кындак Кырата «Олох тардыта» дьэн төбөлөөх суруйуутугар бүтэик ииннээди абзацка баар этингэ корректор албаһынан тыллар көлүттэрин «Николай Григорьевич быраата, Ленин ордены кавалера С. Г. Кривошапкин (бокуоньук) уола С. С. Кривошапкин билигин 13-һуу буоланнар бааһынай хаһаайыстыбатын төрүнэн үлэлииллэр» дьэн көннөрөн аабылаахтаах. Редакция автортан уонна Н. Г. Кривошапкинтан быраастык ыналларыгар көрдөһөр.

Кусчуттар моһуоктара

Эр дьон барахсаттар ахтылланнаах айылдаларыгар тахсаһнар, дугдаа сыппытара хас да хонно. Ада дойдун сэринит, тыыл ветераннарын чэстээһин, ытыктыаһын ааһа оһуота.

Ньукулай 70-нугар чугаһабыт, уруккута эргээн биэр баттамалаах үлэһитэ. Баһылай 60-нугар лаппа тахсыбыт. Куонаан 60-чата буолбут ытык кырдыабаатар. Кинилэр уруккуттан даһаны биһгэ бултуур-алтыыр үтэстэхтэрэ. Аны билигин уолаттара, күтүөттөр ытыктыахтар, муһуннахтарына уончада тийэр кинини ааһаахха сөп. Биэр улахан үрэх төрдүн быһыттаан, уу таһааран сыталлар.

Ааспыт ыылга кус көгүлэ буолбутун кэннэ өтүүлэригэр оһоньолтор баһылааһаах эмнэ тийбиттэрэ. Төрдүс түүннэригэр тылбылар кынаттаахтар кыратык биллэн ааспыттара. Билигин дьоммут уончата ытанилар түөрт чыркымайы өлөрбүттэрэ. Сарсыарда түөрт чаас саһана Ньукулай, Куонаан уонна күтүөт Проконий үтэстэхтэрэ утуһа тахсыбытара. Баһылай оһоньолор күтүөтэ Проконий илэтинэн арач, үлэ чаһын баттаһа дэриэбинэ тийээри сытынан кэбистэ. Куонаан тимир оһовун оттон баран оронун оһосту-бутунан барда. Ырбаахытын устан дүлүг олоһоско ууран эрдэһинэ, Ньукулай оһоньолор түһүв туттубутунан киирэн кэллэ. Оһуоха Куонаан дьэбэлэһэн:

— Ити дугдан иинигэр түспүт кустары тобо ыпатын? — дьитэ.

— Хас саһана?

— Үс аһар саһана.

— Оо, кыратык нухарыһан ылаадым. — дьит Ньукулай байааттаннаата, онтон аан ороһотон тайаһаахха курдук буолан иһэн, нукут тыһан сиргэ оһотон түстэ.

Куонаан ыксаан Проконий уһугуннара, Кинитэ ытаниан туран Ньукулайга тийдэ, сүрөһи тэбигин бэрэбиэрэлээн көрдө уонна «Ньукулай, Ньукулай» дьэн ыгыран барда. Куонаан үлэһинээдин атаһар калэн көрөн турдаһына сиргэ харааран, тыһаарда күүрэн, иһини-сигини тартарыах курдук титирэһиэр.

— Дьэ, иэдээн эбит дөһөөр, кинибит бараары тыһа, — дьит Ньукулай ырбаахытын тимэхтэрин сүөрдэ, аны хас-хас тыһаһи таһыбыта улаһынын моһуонтаата. Ол кэмгэ айаарыттан күүтэн таһыста. Кинилэр тиччигини-чичигини салгыны эһирийэр курдук туһа сыһаа өрө эппэһизэтэ, онтон биһгэ уһунуку тыһынан, сыһаа тыһынан барда. Врач Ньукулай сүрөһэ тохтоон илбэтин билбит быһылаах. Ньукулай өйдөнөн өгдөннөрү тыһытын төттөрү сытыран кэбистэ уонна олох хамсабатыгар өттө.

Редакторы солб. В. М. НИКИФОРОВ.

НАШ АДРЕС: 678700, с. Чурапча, ул. Карла Маркса, 26 «а». ТЕЛЕФОНЫ: редактор — 21-332, отделы — 21-285, общий — 21-505.

Учредители (соучредители) газеты — Редакция, Администрация улуса, Национальная издательско-полиграфическая компания «Сахаполиграфиздат». Газета издается на якутском языке, выходит по вторникам, четвергам и субботам. Индекс газеты: 54907. Объем — 1 усл. п. лист. на 4-х страницах.

Педагогический улэ ветерана, Мындааһаайы бөһүөлэһи олохтоого.

СЕРГЕЕВА Евадия Михайловна ыам ыйын 23 күнүгэр уһун ырахан ыарымтан олбүтүн, дьириник курутуйан туран, аймахтарыгар, доборторугар, табаарыстарыгар, бары билэр дьонугар иһитинэрэбит.

Кэргэнэ, оһолоро, күтүөттэрэ, кийинтэ, аймахтара.

Сергеева Евадия Михайловна олбүтүнэн дьирин курутуйаннарын тирдэллэр:

— Кэргэнитэр, оһолоругар, сизинэригэр, аймахтарыгар Болугур нэһилиэһи дьаһалтата, «Мындааһаайы» табаарыстыба коллектива.

Мындааһаайы бөһүөлэһи олохтоого.

АРЖАНОВА Новаля Васильевна эдэр сааһыгар ырахан ыарымтан олбүтүнэн дьирин курутуйаннарын тирдэллэр:

— Кэргэнитэр Аржанов Григорий Дмитриевичка, бокуоньук биһгэ төрөөбүттэригэр Болугур нэһилиэһи дьаһалтата, «Мындааһаайы» табаарыстыба коллектива.

Сэрин, үлэ ветерана, Холтобо нэһилиэһи олохтоого.

ПРОТОДЬЯКОНОВ Николай Михайлович олбүтүнэн дьирин курутуйаннарын тирдэллэр:

— Кыргыттарыгар орто оскуола учууталыгар Ульяна Николаевнада, уһуһаан иһтээччигэр Евадия Николаевнада, күтүөттэригэр Николай Данилович Собакинна, Петр Устинович Макаровка, сизинэригэр Сылан баһынай-дара.

— Кыһыгар байэтин үлэһитигэр Пинигина Ольга Николаевнада «Олук» ХЭТ коллектива.

Үлэ, тыыл ветерана, хоту көһөрүлүү кыттылаада, Төлөй нэһилиэһи олохтоого.

ЛАВРЕНТЬЕВ Михаил Филиппович ыылдаһи олбүтүнэн дьирин курутуйаннарын тирдэллэр:

— Уолугар Лаврентьев Владимир Михайловичка, кыһыгар Лоскина Зоя Михайловнада, бары аймахтарыгар Мугудай нэһилиэһи дьаһалтата, олохтоох участкай баһыһа, уһуһаан, Сыһыалаһи кинини коллективтара.

— Уолугар — биһгэ үлэһэбит коллегаларыгар, табаарыстарыгар Мугудайдаагы «Саах» ХЭТ үлэһитигэр Лаврентьев Владимир Михайловичка культура улустааһы управлениета, профкома.

Дьинэ-уот, коммунальнай хаһаайыстыба улустааһы холбоһугун сантехник-слесара.

ДЬЯЧКОВСКАЯ Дмитрий Дмитриевич хоһолтолоохтук олбүтүнэн дьирин курутуйаннарын тирдэллэр:

— Убайыгар учуутал Дьячковская Иван Ивановичка Д. П. Корнин аатынан республикатаары орто спортнай интернат-оскуола администрацията, профкома.

— Кэргэнитэр — балтыларыгар Дьячковская Мотрена Михайловнада, оһолоругар, чугас дьонугар, аймахтарыгар Оконешиковтар.

— Кэргэнитэр Мотрена Михайловнада, оһолоругар Маринада, Викада, Димада, биһгэ төрөөбүттэригэр, аймахтарыгар Чурапчы орто оскуолатын 1970 с. биһгэ үөрэһэн бүтэрбит табаарыстара.

Күндү кэргэним, арабыт, эһэбит, Ытык Күөл сэлэниэһи олохтоого, Чурапчыга эдэр сааһыгар уһун кэмгэ «Сельхозтехника» холбоһугар шоферуйан үлэһэбит.

ЧЬЯМОВ Константин Константинович ыам ыйын 22 күнүгэр ырахан ыарымтан билигин кэбэтиттэн олон туорааһытын биһгэ үлэһэбит табаарыстарыгар, бары билэр дьонмутугар иһитинэрэбит.

Ытык Күөлтэн кэргэнэ, кыргытара, күтүөттэрэ, сизинэрэ.

— Күтүөттэрэ олбүтүнэн Клара Алексеевна, Иван Васильевич Сивцевтар дьинэ кэргэттэригэр табаарыстара Барашковтар, Мошастыревтар, Ноевтар, Макаровтар дьирин курутуйаннарын тирдэллэр.

Взвешенная Саха (Якутской) региональной инспекцией по защите свобод печати и массовой информации.